



MODERN DEVLET BAĞLAMINDA ORTAYA ÇIKAN EGEMENLİK KAVRAMI VE EGEMENLİĞİN DÖNÜŞÜMÜ

THE CONCEPT OF SOVEREIGNTY EMERGED IN THE CONTEXT OF MODERN STATE AND TRANSFORMATION OF THE SOVEREIGNTY

Utku AYBUDAK*

Öz

21. yüzyılda devlet denildiğinde anlaşılan yapının mevcut şeklini alması yüzyıllar süren bir dönüşümle gerçekleşmiştir. Batı'da siyasal iktidarın Vatikan'ın etkisinden kurtulması büyük çatışmaların neticesinde yaşanmıştır. Her ne kadar Papalık kurumu orta çağda iktidara ortak olarak hareket ediyorduysa da siyasi iktidara meşruiyet zemini de sağlamaktaydı. Dünyevi iktidar dini iktidarın ortaklığından kurtulduğunda gücünü meşrulaştırmak için farklı teoriler geliştirmek durumunda kaldı. Bu teorilerin en bilineni de egemenlik kavramıdır. Klasik anlamıyla monarkın elinde olan egemenlik, Fransız Devriminden sonra ulusların egemenliği dönemi başlamıştır. Ancak 20. yüzyılın ikinci yarısıyla beraber küreselleşme, ulus devletin egemenliğini bölmekte ve sınırlandırmaktadır. Bu sınırlamalar neticesinde ortaya klasik manasından uzak bir egemen tasviri çıkmaktadır. Çalışmada egemenlik kavramının ortaya çıkışı, yaşadığı dönüşüm ve bu dönüşümün değerlendirilmesi yapılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Egemenlik, Sekülerleşme, Modernlik, Ulus Devlet, İktidar.

Abstract

The state structure of the present day has emerged with a transformation of centuries. In the West, the liberation of the political power from the influence of the Vatican was the result of great conflicts. In the medieval period, Papacy became a power-sharing partner. This symbiotic relationship provided legitimacy to political power. The secular power had to develop different theories in order to legitimize its power when it escaped the partnership of religious power. The most famous of these theories is the concept of sovereignty. In time, sovereignty has liberated itself from the religious meaning and acquired a secular one. Sovereignty, which was essentially in the hands of the monarch, turned into a concept to be used by the nation after the French Revolution. Thus the period of sovereignty of nations began. But globalization divides and limits the sovereignty of the nation-state. As a result of these limitations, sovereignty is moving away from its classical meaning. The emergence and transformation of the concept of sovereignty will be discussed in the study.

Keywords: Sovereignty, Secularization, Modernity, Nation State, Power.

GİRİŞ

Başlangıç ve bitiş tarihleri üzerinde ihtilaflar olsa da Batı Roma İmparatorluğunun çöküşünden İstanbul'un fethi, Rönesansın başlangıcı yahut Amerika'nın keşfine kadar geçen süre Orta Çağ olarak adlandırılmaktadır. Bu tarihsel sürecin önemli bir kısmında feodal siyasi ve toplumsal yapı söz konusudur. Ancak yaklaşık olarak 14. yüzyıl sonu 15. yüzyıl başı gibi bir dönemde iktidar ve otorite üzerinden Kilise ile dünyevi iktidarlarının çekişmesi söz konusudur. Bu çekişmenin; burjuvazi gibi yeni toplumsal sınıfların ortaya çıkması, sermayenin sınırsız artırımını ön gören bir iktisadi düzenin yavaş yavaş feodal ekonominin yerini alması gibi harici gelişmeler ışığında nihayete erdiği söylenebilir. Esasında olan Batı'da devlet düzeninin, toplumsal yapının kapitalizme uygun düşecek biçimde kabuk değiştirmesi hadisesidir. 16. Yüzyıla gelindiğinde devlet dediğimiz yapı bugün anladığımız manada modern devlet olmaya doğru evrilmiş ve hüküm sürdüğü topraklarda merkezin iktidarına ortak olacak unsurları da ortadan kaldırmaya başlamıştı. Merkezi devlete ruhunu katan egemenlik olgusu ise tüm bu gelişmelerin ışığında siyasi düşünceler tarihine yeni bir kavram olarak girmiştir. Egemenlik mefhumunu bünyesinde barındıran devlet; mutlak, bölünmez, parçalanmaz ve "bir" olma özelliğine sahip en üstün güç anlamına gelen modern egemenlik anlayışını taşımaktadır. Artık Orta Çağ'da olduğu gibi iktidarlar güçlerinin ilkelerini Tanrıdan almamakta, tamamen kendinden kaynaklanan bir güç ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Gücün ilkesi ile kullanımı birleştirilmekte, "tek", "soyut" ve "sürekli" bir varlığa verilmektedir.

Modern devletin ruhunu meydana getiren egemenliğin doğum tarihi olan 16. Yüzyıldan bu yana egemenlik kavramı, devletin değişimiyle birlikte çok farklı vaziyetlere bürünmüştür. Ortaya çıktığı dönemde klasik egemenlik olarak nitelendirilen kavram, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında belli gelişmeler sonucunda sınırlandırılmış ve bazı özelliklerini kaybetmiştir. Son yüzyılda ise özellikle

* Arş. Gör., Uşak Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü.



küreselleşme ve ulus üstü örgütler, ulus devletin dayandığı egemenliği de yıpratmakta, egemenliğin klasik anlamından çık farklı manalara bürünmesine neden olabilmektedir.

Çalışmada egemenlik kavramının anlamı, tarihsel ve felsefi temelleri ile devlet ile olan ilişkilerine değinildikten sonra geçirdiği değişim ve dönüşümlere değinilecektir. Tarihsel olarak bakıldığında öncelikle dünyevi iktidarın kiliseye hem teorik hem pratik düzeyde üstünlük sağlaması ile klasik anlamına kavuşan egemenlik kavramı, modern devletin ve teknolojik imkânların ortaya çıkmasıyla beraber ilk olarak sınırlarını hiç olmadığı kadar genişletip insan bedeni üzerinde de iktidarını tesis etme girişimlerinde bulunmuş ve literatürde biyo-politik iktidar olarak tanımlanan kavramın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ancak daha sonra küreselleşmenin, çok uluslu şirketlerin, uluslar arası ve ulus üstü örgütlerin modern devletin iktidar ve egemenlik alanını daraltması sonucunda kavram da klasik anlamından kopmuş ve klasik anlamıyla uygulanamaz bir biçime bürünmüştür.

Bu çalışma egemenlik kavramının geçirdiği dönüşümü ve kavramın klasik anlamından kopuşunu izah ettikten sonra sonuç bölümünde egemenliğin yeni kullanım biçiminin bireye daha büyük bir özgürlük alanı sağlayıp sağlamadığı sorusunu tartışacaktır. Ulus devletlerin gerilemesi, yerelleşme/bölgeselleşme gibi unsurlar genelde post-modern dönemin siyasi alana yansımaları olarak görülmektedir ve bu gelişmelerin bireyin özgürleşmesi açısından faydalı olacağı kanaati hâkimdir. Bu kanaatin, daha sonraki çalışmalara da konu teşkil etmesi açısından tartışmaya açılması da çalışmanın sonuç bölümünde gerçekleştirilmek istenen amaçlardan bir tanesidir.

Egemenlik kavramı, Türk dil kurumu sözlüğüne göre, “milletin ve onun tüzel kişiliği olan devletin yetkilerinin hepsi, hâkimiyet ve hükümlanlıktır (www.tdk.gov.tr, 2014). Ansiklopedik hukuk sözlüğünde egemenlik, yine bir devletin başka bir devletin boyunduruğu altında bulunmamasını ifade eder. Bir başka ifade ile devletin kendi kendini yönetebilmesidir (Özcan, 1980: 183). Her ne kadar burada terimsel bir tanımlama yapılmış olsa da egemenlik kavramının kapsamlı anlamını karşılamamaktadır.

Egemenlik devlete ilişkin üstün bir gücü, devletin içinde *auctoritas* (iktidarın ilkesi) ve *potestas* (iktidarın kullanımı) birleştiren, ama ikisi arasındaki ayrımın varlığını da netleştiren bir kavramdır (Ağaoğulları, 1989: 22; Mairet, 2005: 218).

Duguit; “kamusal güç, devlet gücü, siyasi otorite, bütün bu deyimleri eşanlamlı kabul ediyor ve egemenlik sözcüğünü kullanıyorum, çünkü bu sözcük en kısa ve en kullanışlı olanıdır” (Duguit, 2005: 379) diyerek egemenliği, oldukça kapsamlı bir tanım çerçevesine oturtmuştur.

Bodin'e göre egemenlik, yurttaşlar ve uyruklar üzerindeki en yüksek, en mutlak en sürekli güçtür. O egemenlik ile ilgili olarak şunları söylemektedir: “Egemenlik bir devlet tarafından yetkilendirilen mutlak ve daimi güçtür. Buna Latince ‘majestas’ denir. Bu gücü daimi olarak tanımlamamın sebebi, mutlak gücün bir kişiye veya bir grup insana belirli bir süre için verilmesinin de mümkün olmasıdır, bu süre dolunca bu kişiler yeniden tebaa olurlar. Bu nedenle gücün zevkini çıkarırken bile egemen hükümdarlar olarak görülmezler, ancak egemen hükümdarın yardımcıları ve vekilleri olarak kabul edilirler, prens veya halk hediyesini alana kadar. Gerçek egemen, güce her zaman sahip olandır” (Akt. Alatlı, 2010: 844)

Grotius egemenliği, eylemleri bir başkasının denetimine bağlı olmayan, yaptıkları ve başkasının iradesiyle geçersiz kılınamayan bir güç olarak tanımlanmaktadır (Akt. Ağaoğulları vd, 1994: 94) *Jellinek* ise egemenliği, örgütlenmiş bir insan topluluğunun salt hukuksal olarak kendini yönetme yeteneğine sahip olması olarak tanımlamaktadır. Buna göre devletin varlığı için bir güce ihtiyaç bulunmaktadır.

İktidar ile egemenlik arasındaki ilişkiye değinmek de kavramın anlaşılması açısından faydalı olacaktır. Kendini iktidar olarak tanımlayan ile egemen olarak tanımlayan arasında aynılık söz konusu değildir. Bunun örneği, ortaçağdaki devlet anlayışıdır. Ortaçağ’da iktidar problemi ortaya çıkmış olsa bile devlet düzeyinde bir egemenliğin varlığı söz konusu değildir. Bu dönemde özellikle Papa’nın Tanrı tarafından yetkilendirildiğine dair inanç, Papa’nın egemen olduğu anlamına gelmemektedir. Egemenlik; yalnızca dindışı iktidar olarak kendini düşünen, düşünmese bile böyle uygulanan bir iktidara uyar. Egemenlik, iktidara ilişkin bütünüyle laikleştirilmiş bir anlayışı ve iktidarın sadece din dışı güç olarak tanımlanmasını gerektirir (Mairet, 2005: 216). Buradan hareketle, her iktidarın egemen olmadığı, egemen olanın ise mutlak olarak iktidar olması gerektiği çıkarımına varılabilir.

18. yüzyılda ortaya atılan ve kralı doğrudan Tanrının yetkili kıldığı egemenlik öğretisi olan teokratik kökenli monarşiler, bilinen egemenlik anlayışına aykırı mıdır? Burada kurulan iktidar, bir atama değil, egemen tarafından kendi siyasi egemenliğinin çekip çevrilmesidir. Egemenin iktidarını kullanırken onu tanrıya dayanarak meşrulaştırması egemenliğinin tanrı tarafından meşrulaşmış olduğu anlamına gelmemektedir. Burada meşruiyetin nasıl sağlandığı önemli bir konudur, çünkü modern egemenliğin özgünlüğü de buradan kaynaklanmaktadır. Egemenlikte hükümdar kendi kendini meşrulaştırır, egemenlik



kendi kendinin nedenidir. Atanma ise iktidar dışında bir temeli iktidarın ilkesi karşısındaki bir bağımlılığı gerektirmektedir (Mairet, 2005: 217-218).

Devlet iktidarı olan egemenlik tanımlandığında bu iktidarı özgün kılan güç, kendi kendisinin ilkesi olmasıdır. Buradaki güç mutlak güçtür. Burada ifade edilen mutlaklık tiranlık anlamında değildir. Tiran ile egemen hükümdar arasındaki en önemli fark -egemenliğin bünyesini oluşturan din dışı özerk ideolojiye atıfta bulunacak- tiranın meşruiyet sağlama kaygısının olmamasına rağmen egemen hükümdarın iktidarını kusursuzca meşrulaştırmış olmasıdır (Mairet, 2005: 226). Buradan hareketle egemenliğin temelde meşruiyet sorunu ile ilgilendiği ifade edilebilir.

Modern anlamda egemenlik ve bu egemenliğe sahip devlet; Orta Çağda yaşanan Papa ve İmparatorun elinde tuttuğu güç sorununa kendi enstrümanlarıyla cevap bulamadığı önemli iki şeyi birleştirerek anlamını kazanmıştır: *otoritenin kullanımı ile ilkesinin birleştirilmesi*. Egemenliğin tüm özgün yanı da güç ve iktidar birliği olarak tanımlanmasında yatmaktadır. Bu anlamda egemen devletin bir, bütün ve bölünmez mutlak devlet olduğu anlayışı doğmuştur.

Egemenliğe ilişkin tanımları daha da genişletmek mümkündür. Bu anlamda kavramın tarihsel ve felsefi temellerine bakmak kavramı anlama açısından yararlı olacaktır.

1. EGEMEN OTORİTENİN TESİSİ YA DA KİLİSENİN SİYASAL ALANDAN KOVULMASI

1.1. Modern Egemenlik ve Kilisenin Siyasal Alandan Kovulması

Egemenlik, kavram olarak Batının kültür ortamında ortaya çıkmıştır. Batının tarihsel süreci modern dönem öncesi ve modern dönem olarak sınıflandırılacak olursa, egemenlik şüphesiz ki modern çağın bir ürünüdür. Modern çağ öncesinde siyasal iktidarın meşruluğu ve kaynağı evren dışı kutsal ya da tanrısal varlıklardır. Modern dönem ile birlikte siyasal iktidar meşruiyetini Tanrı merkezli kaynaktan insan temelli kaynağa kaydırmıştır (Koçak, 2006). Meşruiyeti dünyevi temellere dayanan modern devletin oluşumunun aydınlanma düşüncesinin hemen arkasından gerçekleşmesi göz önüne alındığında egemenliğin bu dönemde ortaya çıkması da tesadüfî değildir. Egemenliğe ilişkin felsefi tartışmalar 12. Ve 13. Yüzyılda başlamıştır. Bu dönemde geleneksel olanla modern olan arasındaki fark gittikçe artmaya başlamıştır.

Modern egemenlik öncesi dönemle modern egemenlik arasındaki fark, modern devleti ortaya çıkaran modern kurgu- egemenlik- dünyevi bir alanda yasa ile uygulama arasındaki siyasi iktidar ilişkisini kurmasıdır. Bu ilişki öncekilerden farklı olarak 'tekçilik' içermektedir. Devlet birdir ve gücünü kimseyle paylaşmaz. Modern öncesi dönemde ise kozmik dünya ile gerçek dünya, kutsal yasa ile dünyevi güç ayrı ayrı olarak ele alınmaktadır (Koçak, 2005: 4).

Modern devlete ruh veren modern egemenlik anlayışı Ortaçağın sonları ile Yeniçağın başlangıcında tam anlamıyla ortaya çıkmıştır. Fakat tam olarak anlamını aydınlanma dönemiyle birlikte edinmiştir. Özellikle Rönesans ve reform, Avrupa'da ortaçağın sonlarına yaklaşıldığında hem feodalizmin kalıntılarını silkelemek hem de papalığın egemenliğine son vermek için mücadele eden devletlerin yükselişine zemin hazırlamıştır. Özellikle 16. Yüzyılın ikinci yarısında Fransa'da mutlak monarşinin unsurları hazırlanırken egemenlik kavramı ortaya çıkmıştır (Duguit, 1954: 56).

Modern egemenlik algısının 16.yüzyıl sonlarında kendini göstermesi tesadüf değildir. Çünkü modern egemenlik modern devlet ile ortaya çıkmıştır. Burada kullanılan 'modern' kavramındaki ilerleme düşüncesinden kaynaklanan 'rasyonelleşme', 'laikleşme', 'kültürel farklılaşma' ve 'dünyevi ölçekli olma' gibi özellikler modern devletle birlikte hissedilen hususlardır. Bu anlamda Batıda bireyin temele ve merkeze alındığı düşünce sisteminin oluşması devlet ve egemenlik anlayışının da modern çerçeveye oturtulmasını sağlamıştır.

Devletin ortaya çıkmasıyla birlikte egemenlik ortaya çıktıysa, devletin oluşumundan önceki toplumlarda egemenlik anlayışından söz edilemez mi? Bu anlamda tarihin ilk süreçlerinden itibaren toplumsal koşullara göre şekillenen iktidar anlayışlarından bahsedilebileceği, fakat bu yapılanmaların tam olarak egemenlik kavramını karşılayamadığını söylemek mümkündür.

Erken dönemlerde siyasal açıdan karmaşık biçimde örgütlenmemiş toplumlarda bugün anlaşılan şekliyle bir devlet yapılanmasından bahsedilemez. İlkel devletsiz toplumlar yasanın kaynağı olan kral ya da devlet yapılanmasından yoksundurlar. Elbette devlet tipi bir siyasal örgütlenmenin bulunmaması hiçbir şekilde yöneten-yönetilen ilişkilerinin olmadığı bir topluluk olduklarını göstermez. Ünlü antropolog Malinowski, Batılı kültür öğelerinin evrensel unsurlarmış gibi genelleştirilmesine karşı çıkmıştır. (Özbudun vd., 2012: 117) Bu görüşten hareketle Batılı bazı siyasal örgütlerin evrenselleştirilip, bunları taşımayan toplumları da pejoratif manada *geri* olarak sıfatlandırmak doğru olmayacaktır. Devletsiz topluluklarda siyasal örgütlenme farklı biçimlerde söz konusudur ve bir tür iktidar ilişkisinden rahatlıkla söz edilebilir. Belli klanlar, kabileler ve ailelerden oluşan bu toplulukların başında birleştirici özelliğe sahip olan şefler



bulunmaktadır. Şef çoğunlukla toplumun hizmetindedir ve şefin toplum üzerinde herhangi bir otorite kullanması bir yana, şef üzerinde iktidarın gerçek sahibi olan toplumun otoritesi egemendir (Clastres, 1991: 166). Özellikle 1915-1918 yılları arasında gerçekleştirilen *Trobriand çalışmaları* şüphesiz biçimde göstermiştir ki yerlilerin kurumları, inançları ve inanç pratikleri muazzam bir çeşitlilik ve karmaşıklık gösterebilmektedir. Yani ilkel olarak nitelendirilen kabileler son derece karmaşık toplumsal-siyasal ilişkiler ağı ortaya koyabilmektedirler (Eriksen ve Nielsen, 2011: 69-70). Bu gerçeği unutmadan egemenlik kavramının günümüzde Batı olarak adlandırılan kültür içinde ortaya çıkan bir kavram olduğu söylenebilir.

Egemenliğin Batı tarihsel gelişimi içinde ortaya çıkması demek onun doğrusal bir gelişim ile ortaya çıktığı manasına gelmez. Aksine Antik Yunan'dan günümüze egemenlik; gel gitler, inişler, çıkışlar yaşamış bir siyasi terimi ifade etmektedir. Çalışmanın bu bölümünde siyasi düşünceler tarihinde klasik olarak anlaşılan egemenlik teriminin ortaya çıkışı izah edilmeye çalışılacaktır. Bu süreç özellikle feodal dönemden kapitalist döneme geçiş aşamasında kilisenin gerileyişi ile yakından alakalı olduğu için kilisenin -dini iktidarın- siyasi alandan -dünyevi iktidarın sahasından- kovulması süreci ön planda tutulacaktır.

İlk çağlarda ise özellikle Antik Yunan ve Roma dönemlerinde modern egemenlik ile uyum gösteren eğilimler görülmektedir. Antik Yunan'da site devleti olan polis, bir kent devleti olmasının yanında aynı zamanda zihinlerde idealize edilmiş siyasi birimi ifade etmektedir. Platon ve Aristo'ya göre, polisler ortak iyiliğin en yüksek görünümü ve ahlaki bir değer cisimleşmesidir (D'entreves, 2005: 194). Fakat görülüyor ki, Antik Yunanda devletin biçimi ve yönetim şekli üzerinden ideale ulaşma tartışmaları yer almaktayken egemenlik unsuru tartışma konusu yapılmamaktadır. Antik Yunan filozoflarının temel meselesi hangi kurumlar ve hangi toplumsal tabakanın güç sahibi olması sonucu en ideal ve bozulmayacak polise ulaşılacağıdır.

Roma kent devletinin hızla güç kazanarak önce cumhuriyet ardından da imparatorluk olması neticesinde Antik Yunan dünyası ve bu dünyanın siyasi örgütlenme biçimi olan Polisler ortadan kalkmıştır. Yeni siyasi düzene uyum sağlayacak Epikürcülük, Stoacılık gibi felsefi akımlar ortaya çıkmıştır. İndirgemeci bir yaklaşımla izah edilecek olursa Roma, iyi felsefe yapanın değil iyi hukuk bileninin yükseleceği bir devlet yapısı sunmaktadır.

Roma'da kamu/devlet kavramının Yunan polisinden farklılaşarak "respublica" olarak nitelendirilmesi söz konusudur. Öyle ki Roma'nın 'respublica'sı devlet kavramına hukuki bir anlam katmıştır. Burada ilgi odağı amaçtan, doğrudan doğruya devletin yapısına kaydırılmıştır. Hukuk, siyasi birliği diğer tüm insanlardan ayıran bir özelliğe bürünmüştür. (D'entreves, 2005: 194). Roma'da yaşamın her alanı devlet gücünün denetimi altına alınmıştır. Roma toplumunu oluşturan farklı gruplar kendilerini devletten ayrı görmemekte, kendilerine devlete gösterilenden daha fazla bir ayrımcılık gösterilmesini de istememişlerdir. Roma'da devletin gücü sadece dışa karşı bağımsızlığı ifade etmekle kalmamakta aynı zamanda sınırsız bir üstünlüğü de ifade etmektedir. Bununla birlikte Roma'da yapılan egemenlik tartışması, 'egemenlik' kavramından öte Tanrısal kökenli kral iktidarını simgeleyen 'imperium' kavramıyla gerçekleşmiştir. 'imperium' daha çok ast iradeler üzerinde üstün iktidarın güç kullanmasını ifade etmektedir (Koçak, 2006: 43-44; Brancourt, 2005). Özellikle Batı Roma yıkıldıktan sonra kendisini yeryüzünün yegane siyasi iktidarı olarak tanımlayan Doğu Roma İmparatorluğuna bakılacak olursa imparatorların dini liderliği de üzerlerine alarak Batı Avrupa'nın siyasi tarihine zıt bir şekilde otoritenin sekülerleşmesinin tersine bir seyir izlediği görülebilir. Hilafet ve halife kavramlarına da bakılacak olursa siyasi iktidarın dini liderliği de üzerine alması sadece Bizans'ın değil Doğu'nun devlet yapılanmasında görülen bir özellik olarak okunabilir. Böylece egemenlik kavramının başka bir yerde değil de Batı Avrupa'da ortaya çıkışı daha iyi anlaşılabilir.

Ortaçağ ise modern egemenlik kavramının filizlendiği dönemdir. Ortaçağda temel toplumsal düzen feodalizm üzerine kuruluydu. Feodal düzende lordlar ve vassallar arasında hiyerarşik bir düzen bulunmaktaydı. Böylesi bir düzende egemenlik kavramı kullanılmaktadır ancak hiçbir zaman modern egemenliğin tanımını karşılamamaktadır (Koçak, 2006: 45-46). Ortaçağ düşüncesindeki devlet kudreti iki temel özelliğe sahiptir. İlki, bu dönemdeki insanları yönetme yetkisinin insan ötesi ve kutsal bir kaynaktan geldiğine dayanmasıdır. 'Kral' veya 'sultan' gibi yöneticiler bu kutsal güçten gelen yetkiyi kullanan kimselerdir. Diğeri ise, devletin, onun başında bulunan kralın fiziksel varlığından ayrı bir varlık olarak kamu hukuku alanında henüz yerleşmemiş olmasıdır. Devlet ve kral aynı şeyler olarak algılanmaktadır. Bu ise devlet denen yapının tek kişiden müteşekkil bir olgu olarak anlaşılmasına neden olmuştur (Duguit, 1954: 56; Hakyemez, 2004: 20). Bir başka ifade ile iktidar yetkisinin tanrıdan gelmesi, sınırlandırmanın da ancak tanrı tarafından yapılabileceğini göstermekteydi. Bu anlamda egemenlik yetkisi sadece tanrıya ait olarak algılanmaktaydı. Ortaçağdaki egemenlik fikri, kendinden sonraki çağda ortaya çıkacak olan modern devlet ve modern egemenlik anlayışına temel oluşturmuştur. Özellikle tabii hukuk anlayışının bu dönemde



yükselmesinde, doğuştan gelen ve yok edilemez olan bireysel haklar fikri etkili olmuştur. Bu fikirlerle modern devlete kaynaklık edecek yeni bir devlet ideali ve fikri doğmuştur: toplumun kendisine ait ve temel bir özelliği olan devlet iktidarı öğretisi (Gierke, 2005: 134-135).

Siyasi tarih açısından bakılacak olursa modern egemenlik teorisinin ortaya konması ile Kilisenin güç kaybetmesi arasında doğrudan ilişki bulunmaktadır. Hıristiyanlık dini ortaya çıkışından kısa bir süre sonra kurumsallaşmış bir ruhbanlar sınıfı ortaya çıkarmıştır. Roma İmparatorluğunun Hıristiyanlığı kabul etmesiyle beraber Avrupa'da hızlı bir yayılım göstermiş ve İmparatorluğu çöküşüyle beraber de önemli bir iktidar kaynağı olarak Avrupa siyasetinde temayüz etmiştir. Cermen akınları karşısında uzun süre direnmeye çalışan İmparatorluk 5. yüzyılın sonuna doğru tamamen ortadan kalkmış ve İmparatorluk coğrafyası içinde kurulan ekonomik düzen ve ticaret hayatı sönmüştür. Yüzyıllar içinde gerçekleşen bu toplumsal ve siyasal değişim kısaca izah edilecek olursa her kent akınlardan korunabilmek için etrafını surlarla kapatmış ve kentler arası iletişim ve ticaret yollarının güvenliğini sağlayan bir merkezi otorite olmamasından ötürü bitmeye yüz tutmuştur. Bu durum da her kenti kendi ihtiyacını üretmeye zorlamış ve böylece bu kentler kendilerine yeterli birimler olmaya zorlanmıştır. Askeri teknolojiye –özellikle zırh teknolojisindeki gelişmeler daha sonra şövalye olarak adlandırılacak ağır zırhlı atlı askerlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Maliyeti son derece fazla olan bu askerlerin giderlerini çoğunlukla kendisi de askeri kökenli olan yönetici köylünün artı ürününe el koyarak karşılamış, köylü de can güvenliğini sağlayan yöneticiye özgürlüğünü teslim ederek serf konumuna düşmüştür. Böylece feodal düzenin iki önemli sınıfı tarihte yerini almıştır: askerler(savaşanlar) ve serfler (çalışanlar). İmparatorluk döneminde tek merkezden yönetilen çok sayıda kent orta çağda birer politik birim olarak ortaya çıkmıştır. Bu dağınık ve birlikten uzak politik konjonktürde daha merkezi ve daha örgütlü olan kilise ise feodal yapının üçüncü sınıfını din adamları sınıfını oluşturmuştur. Her kente gönderdiği temsilciler ve her feodal bölgede edindiği topraklar sayesinde gelirini ve doğal olarak da gücünü sürekli arttıran kilise ve kilisenin başındaki Papa'nın iktidarı giderek artmaktadır.

Feodal birimlerin dağınıklığı ve örgütsüzlüğü karşısında son derece örgütlü ve reform dönemine kadar kutsal kitabı açıklama tekelini elinde bulundurmasından ötürü psikolojik üstünlüğü de olan Vatikan'ın iktidarını genişletmesi şaşırtıcı değildir. Öyle ki Papalar imparatorlara ve krallara taç giydiren, onları aforoz edebilen bir güce erişmiştir. Feodal düzende elinde siyasi iktidarı bulunduran güce meşruluk sağlaması açısından oldukça işlevsel olan kilise, siyasi iktidarın yeni toplumsal ve iktisadi gelişmeler ışığında gücünü kiliseyle paylaşmak istememeye başlamasıyla bir çatışmaya sürüklenmiştir. Yaklaşık 14-18. yüzyıllar arasında neredeyse bin yıldır süre gelmekte olan bir düzenin değişimine şahit olmuştur Avrupa. Siyasi tarihte kilisenin dünyevi iktidara ortak oluşuna dair en önemli baş kaldırmayı henüz 14. Yüzyılın başlarında görmekteyiz. 1313 yılında VII. Heinrich'in ölümüyle boşalan Roma-Germen imparatorluğu tahtına kimin oturacağına dair çekişme 1322'de savaşa sebep oldu. Savaşta desteklediği aday kaybeden papa, otoritesinin göstergesi olarak yerleşmiş gelenekleri devreye sokup diplomatik oyunlarla kendi adayını tahta çıkarmak istedi. Savaşı kazanan Ludwig ise papanın onayını beklemeden kendisini imparator ilan etti. 1323 yılında Papa, Ludwig'i sapkınlıkla suçlayıp aforoz etti ve imparatorluktan azlettiğini açıkladı. Ludwig'in bu hamleye cevabı o tarihe kadar imparatorlara taç giydiren papalık için bir şok olacaktı. 1324 yılında Ludwig, Papa'yı dünyevi iktidarı gasp etmekle suçladı ve 1328 yılında Roma kent temsilcilerinin kendisine sunduğu tacı giydi (Yalçınkaya, 2012: s. 271). Bu olay Vatikan'ın gerileyişi açısından önemli bir durak olduğu gibi henüz 14. yüzyılın ilk yarısında kentsoyluların Avrupa'daki önemine işaret de etmektedir.

Çalışmada ilerleyen bölümlerde egemenlik kuramının oluşmasından ve kurama katkı veren düşünürlerden bahsedilecek. Ancak seküler iktidarın kendini kabul ettirmesinde en önemli kilometre taşlarından birisi olarak kabul edilen reform hareketi ve Luther'den siyasi tarih bağlamında bahsetmek daha uygun olacaktır. İmparator Ludwig'in Papalığı iktidar gaspıyla suçlaması kilisenin iktidarını kaybettiği uzun ve sancılı sürecin başlangıcı olarak kabul edilebilir. 16. Yüzyılın ilk çeyreğinde de 31 Ekim 1517 tarihinde Wittenberg saray kilisesinin kapısına *Doksan Beş Tez* isimli bir bildiri asılmıştır. Bildiriye asan kişi daha sonra aforoz edilecek olan reform hareketinin öncüsü Luther'dir. Reform hareketi, üzerine çokça araştırmalar ve yayınlar yapılmış derinlikli bir konudur. Ancak burada çalışmanın bağlamı kadarıyla Vatikan'ın İncil üzerindeki tekelini kıran bir hareket olduğunun belirtilmesiyle iktifa edilecektir. Luther, Papayı saraylarından kovmak isteyen prenlere yüzyıllardır arayıp da bulamadıkları teolojik zemini hazırlamıştır. Vatikan'a değil de modern devletin liderine bağlı olacak ulusal kiliselerin önü açılmıştır. Nitekim Doksan Beş Tezin ilanından 12 yıl sonra 1529 yılında Almanya'daki Evanjelik prenlere Hıristiyanlığın anlaşılmasında sadece İncili esas alacaklarını ve Katolik kilisesini tanımayacaklarını açıklamışlardır.



Böylece modern manada egemenlik kavramının ortaya çıkmasının önünü açacak siyasi aktörler hızla tarih sahnesine çıkmaktadır. Evanjelik prenslerin Kilise'ye başkaldırısından yaklaşık yarım asır sonra Jean Bodin egemenlikten bahsedecektir. Egemenlik mefhumunun siyasi düşünceler tarihindeki serüvenine bakıldığında ise kilisenin iktidarını meşrulaştıran filozofların yerini kiliseyi dünyevi prensin hakkını gasp eden bir kurum olarak gören düşünürlerin alması süreci karşımıza çıkmaktadır.

1.2. Egemenlik Teorisinin Oluşturulması

Egemenlik kelimesi Batı düşünce hayatına Bodin ile girmişse de kilisenin reelpolitik alandaki geri çekilişinin teorik düzeyde temellendirilmesi yüzyıllar sürmüştür. Bu süreç, mevzi mevzi çatışmalarla ilerleyen bir savaşa benzetilebilir. Kilise ilk kan kaybını 1917 tarihinden beri görüşleri Kilisenin resmi görüşü olarak kabul edilen teolog Aquinumlu Thomas ile 13. yüzyılda yaşamıştır. Thomas; Aristotelesçi düşünceye dayanarak, birey halinde doğada hayatta kalması mümkün gözükmeyen insanın, kendi fiziksel koşulları gereği siyasi yapıları ortaya çıkardığını söyler. Devlet, doğal zorunluluk neticesinde doğal bir varlık olan insanın fitratının sonucunda ortaya çıkmıştır. İnsanın doğal hayatta başka insanlarla işbirliğine gitmesi ile günah, sevap gibi dini kavramların alakası yoktur. Bu düşüncenin mantıki sonucu ise devletin ne köken ne de işleyiş bakımından kilise ile ilişkisinin olmadığıdır (Aquinas, 2002: s. XXVI). Aquinumlu Thomas'tan etkilenen İtalyanların ünlü şairi Dante de devleti tamamen doğal ve oluşumunda dinin rol oynamadığı bir yapı olarak görmektedir. Ve Thomas'ın tersine bu düşünceyi mantıki sonuçlarına vardırıarak devleti farklı kiliseyi farklı bir iktidar alanı olarak açıklayıp dini iktidar ile dünyevi iktidarın birbirine karışmaması gerektiğini yazılarında çok erken bir tarihte dile getirmektedir. Dante'nin çağdaşı sayılabilecek ancak ondan 25 yaş daha genç olan Ockhamlı William da Papanın otoritesinin dünyevi alanı kapsamadığı görüşündedir.

Görülebileceği üzere 14. Yüzyıl düşünürleri genel anlamıyla kilisenin bir iktidar sahibi olmasına ilkesel olarak karşı değilken o iktidarın ancak dini hayat için kullanılabilmesi görüşündedir. Ancak bu asırda yaşamış düşünürlerden biri olan Padova'lı Marsilius oldukça erken bir dönemde Vatikan'ın herhangi bir düzeyde iktidar sahibi olmasına karşı düşünsel bir savaş açmış durumdadır. Ömrünü Papanın siyasal iktidar üzerinde hak iddia etmesinin insanlık için büyük bir kötülük olduğunu ispatlamaya adanmış düşünür temel olarak kuramında toplumu tabakalardan oluşan bir yapı olarak değerlendirmektedir. Ve toplumun idaresini üstlenen siyasal iktidarın üzerinde din adamlarının etkisi düşünülemez gibi, din adamları da toplum tabakalarından sadece bir tanesini oluşturmaktadır ve dünyevi iktidar onlara dair kararlar alabilme yetkisine sahiptir (Garnett, 2006: s. 172-179). Yani Marsilius için ruhani iktidarın temsilcisi kilise, dünyevi iktidara herhangi bir şekilde karışamayacağı gibi dünyevi iktidarın da kontrolü altındadır. Marsilius uzun süredir zorlanan kapıyı kırmıştır adeta

Dünyevi iktidara egemenlik teorisini hazırlayan düşünürler silsilesinde 15. yüzyıl sonu 16. yüzyıl başında yaşayan ünlü siyaset bilimcisi Machiavelli'ye bakılacak olursa düşünür, devlet birliği fikrini siyasal düşünce tarihine tanıtan kişidir. Machiavelli egemenliğin modern anlamını kazanmasına katkıda bulunan en önemli düşünürlerden biridir, hatta modern anlamıyla kullanan ilk kişidir.

Machiavelli'de yoğun bir fayda endişesi olduğu görülür. Onun bu konudaki amacı, İtalya birliğinin sağlanmasıdır. İtalya birliğinin sağlanmasında en önemli engel kilise olduğundan, Machiavelli'nin Hükümdar'ı, siyasi iktidarı dünyevi bir süreç olarak görmekte ve kiliseyi dünyevi alandan dışlamaktadır. O, Orta Çağın "Omnis potestas a deo" (Tüm güç/iktidar Tanrıdan gelir) fikrinden olabildiğince uzaklaşmıştır. Bu anlamda Machiavelli'de dinsel kurallar ile politikanın kesin olarak ayıldığı gözlemlenmektedir (Hakyemez, 2004: 28). Machiavelli'ye göre hükümdarın portresi egemen bir hükümdarın portresidir, yani onun kullandığı iktidar egemenlikle tanımlanır. (Mairet, 2005: 231).

Machiavelli ile yeni bir toplum prensibine dayanan bir egemenlik ve meşruiyet geleneği kurulmuştur. Egemenliğin parçalanmasına sebebiyet veren din olgusunun iktidar anlayışı yerine 'tek' başına meşru kabul edilen iktidar anlayışı ortaya çıkmıştır. Onun için iktidar bir, bütün, mutlak ve sınırsızdır (Machiavelli, 1994: 69). Machiavelli için egemenliğin en temel ilkesi siyasal iktidarın birlik ve bütünlüğüdür. Bu ilkenin amaçsallığı doğrultusunda birey ve toplum araçsallaştırılır. Bu amaca ulaştıran her şey meşru kabul edilir. Machiavelli'de egemenliğin meşruiyet ilkeleri ahlaki ve evrensel değerlerden yoksundur. Egemeni denetleyecek, sınırlandıracak hiçbir düşünsel, fiziki ve ahlaki güç yoktur. Machiavelli ile siyasal iktidar "yalnızca din ve metafizikle olan bağlantısını değil, aynı zamanda insanın ahlaksal ve kültürel yaşamının tüm öteki biçimleriyle olan bağlantısını da yitirmiştir. Machiavelli'ye göre egemenliğin meşruiyet ilkesi "ortak iyi" kavramıyla açıklanır. Ortak iyiliği uygulayacak olan kişi hükümdardır. Hükümdar, ortak iyiyi kendi özel çıkarı ile birleştirmekte ve "L'etat C'est moi" (devlet benim!) kuralına göre eylemde bulunmaktadır (Cassirer'den 1984'ten akt. Çetin, 2003: 74).



Machiavelli ile birlikte “Hristiyan siyaset” anlamını yitirmiştir. Siyasi hayat, insanlar o hayata atıldıklarında başlamaktadır. Onun Hükümdarının iktidarı aslında modern devlet siyasetinin resmidir: kendi kendini ortaya koyan, kendinden başka bir şeyi gözü görmeyen, kısacası kendi kendinin nedeni olan bir iktidar kastedilmektedir. Burada meşruiyet siyasi eylemin ön koşulu değildir, o siyasi eylemden kaynaklanmaktadır. Bu ise egemenliğin kesin bir özelliğidir. Machiavelli’ye göre siyaset kendi kendinden kaynaklanır iktidar kendi kendinin nedenidir. Bu aşamadan sonra güç kaynağını Tanrı’da aramanın bir anlamı kalmamıştır. Güç gerçek anlamda kendinden kaynaklanandır, iktidar kendi kendinin nedenidir. Bu anlamda Machiavelli’nin tanımladığı iktidar kurucu ve ilk olandır. (Mairet, 2005: 232-233).

Machiavelli’nin kökenlerini ve temellerini attığı egemenlik kavramını Bodin 1576’da tanımlamıştır. Machiavelli her ne kadar modern egemenlik kavramının kurucularından biri olarak görülse de siyasi incelemeleri devleti kuran kişinin yapması gerekenler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Egemenlik kavramı modern anlamına kavuşmak için halen daha kişiden soyutlanıp devlet mefhumuna mündemice hale getirilmeye ihtiyaç duymaktadır. Bu ihtiyacı gideren düşünürse Jean Bodin olmuştur. Bodin Machiavelli’den farklı olarak “Devletin Altı Kitabı” adlı çalışmasında, artık hükümdar ve onun faaliyetleriyle ilgilenmeyi bırakmış onun yerine devlet ve devletin “egemen gücü” üzerine yoğunlaşmıştır. Bodin’den sonra egemenliğin hükümdarın eylemlerini nitelendiren şey olmasından çok, devleti tanımlayan şey olduğu üzerinde durulmuştur (Mairet, 2005: 234).

Bodin’e göre egemenlikten söz edilmedikçe devletten de söz edilemez. Bu da egemenliğin tamamen devletin ürettiği bir kavram olduğu anlamına gelmektedir (Mairet, 2005: 234). Burada hareketle artık önemli olan egemen değil egemenliktir. Egemenlik bir kişinin, hükümdarın, iktidarın bünyesinde sahip olabileceği bir husus olmaktan çıkmış kurumsal bir kimlik kazanmıştır. Bu kurumsal kimliği de devlettir. İşte tam da burada bahsedilen şey devlet ideolojisi denilen, devletin bünyesinde güç ve iktidarın birleşmesi söz konusu olmaktadır. Bodin’in “egemen güç” olarak ifadelendirdiği kavram devletin ruhunu oluşturmakta ve devletin içinde soyutlanmış bir şekilde var olmaktadır. Burada Bodin’in egemenliğe attığı “süreklilik” kavramı da önem taşımaktadır. Bu durum devletin gücünü uygulayan hükümet ve başkanların geçici fakat devlet gücünün kalıcı olduğunun göstergesidir.

Bodin siyasal iktidarın sürekliliğini egemen güçte değil, egemenlik olgusunda bulmaktadır. Egemenlik, “egemen”den bağımsız ve ölümsüzdür. Bu sayede modern devlet kurumsallaşmış bir devlet olarak karşımıza çıkmaktadır. Bodin’e göre “devlet; birçok ailenin ve bu ailelerin ortak çıkarlarının egemen bir güçle, doğruluk üzere yönetilmesidir” (Bodin, 1969’dan akt, Çetin, 2002: 3). Egemenliğin temel ilkesi adalet ve doğruluk üzerine kurulmuş olup devletin egemen otoritesi ile ailedeki baba otoritesi birbiri ile özdeşleştirilmiştir.

Bodin’e göre, “Egemenlik yurttaşlar ve uyruklar üzerindeki en yüksek, en mutlak ve en sürekli güçtür. Egemenlik, güçlülük niteliğinden ötürü böyle adlandırılmaktadır. Egemenin egemen güçten yoksun bırakılması düşünülemez. Egemenliğin sahibi prens veya halk ise tanrı dışında hiç kimseye hesap vermek durumunda değildir. Egemenlik daima bölünmez ve devredilmez olacaktır” (Bodin, 1969’dan akt Çetin, 2002: 4). Burada dikkat edilmesi gereken şey, egemenlik ilkesinin kutsal olduğu fakat ilkesini tanrıdan almak zorunda olmadığıdır.

2. EGEMENLİĞİN MONARKTAN ULUSA İNTİKALİ

Siyasal modernleşme, siyasal otoritenin temel dayanağının laikleşmesine neden olmuştur. Ticaretin ve sanayinin toplumların sosyo ekonomik yapılarını değiştirmesi sonucunda feodal ve parçacı toplum yapılarının merkezi ve mutlak bir yapıya doğru evrildiğinden bahsedildi. Bu durum karşısında siyasal iktidarda da merkezleşme eğilimi ortaya çıkmıştır.

Modern devleti kendinden önceki siyasi yapılanmalardan ayıran en temel özelliği egemenliğidir. Devlet hukuksal varlığını egemenlik ile kazanmakta, egemenlik bu anlamda devlete biçim veren, onsu devletın var olamayacağı bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Devlet üzerinde yapılan tartışmalar aslında bir yandan da egemenliğin tartışılması anlamına gelmektedir (Sunay, 2007: 16).

Egemen devletin gücü şöyle belirginleştirilebilir: iktidar çeşitliliğinin (örneğin, polis, ordu, adalet vs) koşul ve ilkesi gücün tekliliğidir. Egemen devletin belirleyici özelliği budur. Devlet içinde onun tek iradesi altında artık kesinlikle din dışı etkinlik olarak düşünülen siyasi hayat çevresini toparlamak.

Egemen olarak hüküm süren bir iktidar doğrudan doğruya iktidarın kullanımı olgusunda kendi meşruiyetini bulmaktadır. Bu anlamda güç soyut olan bir kavrama karşılık gelirken iktidar somuttur, uygulamaya bağlıdır. Bu soyut ve din dışı siyasetin olduğu devlet, “bir” kategorisi altında incelenebilecek bir devlettir. (Mairet, 2005: 228).



Bu noktada “bir” olanın nasıl bu birliği sağladığı konusunda ayrı bir inceleme gerekmektedir. Bu anlamda “tiranik bir” ile “egemen hükümdar” arasında farklar vardır. Her ne kadar egemen hükümdar “bir”liği temsil etse ve güç kullanımı ile ilkesini elinde tutsa da daha önce de bahsedildiği gibi, gücünün birliği meşruiyete dayanmaktadır.

Egemenlik devlet ile ilişkilendirildiğinde, farklı iki boyutta ele alınması gerekliliğini doğurmaktadır: iç egemenlik ve dış egemenlik. Burada devletin temel özelliklerinden bir kara parçasına sahip olması ve belli sınırlar içerisinde bu egemenlik güç ve yetkisini kullanması, iç egemenliğin konusuna girmekte iken, bu kara parçası dışında diğer devletlerle olan ilişkilerin nasıl olması gerektiği, devletlerin egemenliklerin durumu dış egemenlik olarak tanımlanma zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır.

İç egemenlik, egemenlik kavramının ilk ortaya çıktığında ele alınan boyutuyla, devletin kendi sınırları içerisinde en üstün güç olmasını ifade eder. Bu üstün gücün nasıl olması ve sınırları hukuk alanının konusuna girmektedir. İç egemenlik daha çok anayasa hukuku ile ilgilidir (Hakyemez, 2004: 79).

Dış egemenlik ise, bir egemen devletin herhangi bir dış ototritenin kontrolü ve etkisi altında kalmadan varlığını sürdürmesi anlamına gelmektedir. Aslında dış egemenlik bağımsızlıkla eş anlamlı bir değere sahiptir (Pazarıcı, 1999: 21). Burada devletlerin uluslararası hukuka konu olabilecek bir tüzel kişiliğe sahip olması kastedilmektedir. Bu anlamda devletlerin uluslararası ilişkide bir kişilik olduğunu ve uluslararası hukukta egemenliğe sahip olduğunu ortaya atan ilk düşünür Emmerich de Vattel’dir. Ona göre uluslararası hukukta devletlerin egemen eşitliği ilkesi geçerlidir. Bu anlamda devletlerin egemenliği 1648’de Westphalia Barışı’na dayanmaktadır. Bu anlaşma uzun din savaşlarının ardından imzalanmış olup Avrupa’daki devletlerin sınırlarının belirlenmesine olanak tanımıştır. Bu anlaşmayla gelen egemenliğin en temel özelliği, bir devletin iç ilişkilerini düzenleme ve ona müdahale etme yetkisinin hiçbir devlete ait olmamasıdır. İşte bu anlaşma ile devletler arasında bir kurallar düzeni baş göstermiş ve uluslararası hukuk düzeni yavaş yavaş oluşmaya başlamıştır.

Bu başlık altında şimdiye kadar izah edilen modern egemenlik kavramının erken döneminde egemenliği elinde bulunduran gücü monarklar oluşturmaktadır. 17-19. yüzyıllar egemen monarkların dönemidir. Kilise giderek siyasal alandan silinmiş, feodal birimlerin özerklikleri dağıtılmış ve merkezi devletler modern askeriye ve maliye ile tarih sahnesine çıkmıştır. Ancak toplumsal yapıdaki değişimler, aristokrat sınıfının güç kaybedip burjuvazinin yükselmesi siyasal yapıda da değişiklikleri zorlamaktadır. Bilineceği üzere tarih kitaplarının ihtilal-i kebir olarak adlandırdığı Fransız ihtilali bir politik özne olarak ulus kavramını ortaya çıkarmıştır. Artık egemenlik monarkın elinden alınıp halka yahut ulusa takdim edilecektir. Bu devir teslimin teorik düzeydeki meşrulaştırıcıları ise yine Fransız düşünürleri olan Rousseau ve Sieyes olacaktır.

Hobbes ve John Locke gibi toplum sözleşmeci bir düşünür olan Rousseau diğer toplum sözleşmeci düşünürlerden farklı olarak doğa durumundan siyasal duruma geçişte “genel irade” diye bir kavramı ortaya atıp yeni durumda genel iradenin belirleyiciliğinden bahsetmektedir. Genel irade, tek tek sözleşmeye katılan bireylerin bütününden farklı bir kavramı ifade etmektedir. Egemenlik genel iradenin emrine verilecektir.

Devrimin bir diğer önemli düşünürü Sieyes’e bakıldığında ise ulus egemenliği kavramına daha rahat varabilecek ifadeler görülmektedir. Sieyes için ayrıcalıklarla donanmış bir aristokrasi sınıfı doğal hak kavramına ve insanların eşitliğine aykırılık içermektedir. Din hizmetlerini yürütmekle mükellef yurttaşlardan oluşan din adamları ise zaten toplumsal bir sınıf bile değil sadece bir meslek grubudur. Bu durumda geriye kalan devrimi gerçekleştiren toplumsal unsur olan üçüncü tabaka (*etats generaux*) her şeyi kapsamaktadır. O halde egemenlik üçüncü tabakanın eline verilmelidir. (Beriş, 2005: 118)

Böylece egemenlik kavramının monarklardan uluslara verilmesinin de önü hem teoride hem pratikte açılmış olmaktadır. 19-21. yüzyılların ulusların tarihi yapan özneler olarak ortaya çıktıkları dönem olarak anlaşılmasında sakınca yoktur. Ancak kapitalizm ve sermayenin birikim süreçleri biçim değiştirmeye devam etmektedir. Sermaye birikimi tarihte görülmediği kadar yüksek düzeylere çıkmakta ve niceliğin niteliği etkilemesi anlamında sermayeyi elinde bulunduran kişi yahut şirket yahut örgütler yeni toplumsal siyasal düzenlemeler talep etmektedirler. Bu talepler yankısını felsefede post modernizm, imalatta post fordizm, ekonomi ve siyasette ise küreselleşme/yerelleşme kapsamında bulmaktadır. Çok değil sadece yarım asır öncesinde tamamen bir devletin inhisarında olan bazı meselelerde artık uluslar arası yahut ulus üstü yapıların denetimi söz konusudur.

3. DEVLETİN VE EGEMENLİĞİN DÖNÜŞÜMÜ VE SINIRLANDIRILMASI

Teorik düzeyde Machiavelli, Bodin, Hobbes, Rousseau, Sieyes gibi pek çok düşünür tarafından kuramlaştırılmış ve 1789 Fransız Devrimi ile ulusun ellerine verilmiş olan klasik egemenlik kavramını ulusun, seçtiği temsilcileri aracılığıyla kullanacağı kabul edilmektedir. Bu noktada ulus egemenliği, genelde



bir parlamentonun kişiliğinde temsil edilen bir olgu olarak görülmektedir. Bu durum da egemenliği kullanan politik birimin ulus devlet olduğu anlamına gelmektedir. Günümüzde ulus devletin egemenlik hakları bazı eleştirilere maruz kalmaktadır. Bu eleştiriler özellikle klasik egemenlik anlayışının “mutlak” ve “sınırsız” özelliklerine yönelmiş durumdadır.

Egemenliğe ve daha çok egemenin iktidarına yönelik yapılan eleştirilerin hukuki, iktisadi ve siyasi boyutları mevcuttur. Kapitalizmin aldığı biçim ve uluslar arası hukukun özellikle ikinci dünya savaşından sonra değişikliğe uğraması ulus devleti sınırlayıcı unsurların ön plana çıkmasına sebep olmuştur. Bu sınırlamalar incelenecek olursa öncelikle bireyin dokunulmaz hakları anlayışından hareket eden *insan hakları hareketine* bakmak gerekecektir.

Hiçbir iktidarın dokunamayacağı çekirdek hakların varlığı teorik düzeyde kabul görmektedir. Özellikle John Locke, bireyin devletin keyfiliklerinden korunması hususunda düşünce tarihinde yer etmiş bir filozoftur. Ancak teorik düzeyde yüzyıllardır bireyin dokunulmaz haklarının varlığı kabul edilse de pratik düzeye bakıldığında egemen ulus devlete iç egemenliği noktasında çekirdek haklar gerekçesi ile sınırlama yapılabileceği oldukça yeni bir düşüncedir. Özellikle iki dünya savaşı arasında faşist ve totaliter rejimlerin yükselişi, II. Dünya savaşı sırasında yaşanan insanlık dramları ulus devletin iç egemenlik alanında denetimsiz bir şekilde bırakıldığında keyfilikçe kaçabileceğini insanlığa göstermiştir. Egemenliğin mutlaklığı bu insani trajediler karşısında sorgulanır olmuştur. Westphalia düzeninden beri genel kabul gören devletin hakları ve göz ardı edilen insan hakları ilişkisi yavaş yavaş tersine dönmektedir. Bir terazinin iki kefi misali insan onuru, insan hakları yükselmekte ulus devletin iç egemenliğindeki mutlaklığı ise sınırlanmaktadır. Bu sınırlama da II. Dünya savaşı sonrası kurulan Birleşmiş Milletler düzeni, devletlerin yargısal anlamdaki egemenliğine bir istisna getiren uluslar arası ceza mahkemesi, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi gibi kurumların eliyle yapılmaktadır. 1945 sonrası kurulan uluslar arası düzende egemen devletler eğer düzenin muteber bir üyesi olmak istiyorlarsa iç egemenliklerini yükselen insan hakları fikrine saygılı şekilde sınırlandırmak durumunda kalmaktadırlar. Buna paralel olarak da hukuk devleti anlayışı giderek gelişmekte ve önem kazanmaktadır. Hukuk devleti, kamu gücü olan devletin hukukla ve yasayla bağlanmış olmasını, devletin tüm işlemlerinin bağımsız mahkemelerce denetlenebilmesini, kamu gücünün yaptığı işlemlerden dolayı kanun yoluna başvurulabilmesini ifade etmektedir (Hatemi, 1989: 19)

Hukuk devleti egemenliği hukukla sınırlandırarak bireyin hak ve özgürlüklerini güvence altına almaktadır. Hukuk devleti bu açıdan bakıldığında klasik egemenlik anlayışı ile bağdaşmamaktadır, çünkü hukuk devletinin olduğu bir yerde mutlak ve sınırsız bir iktidardan söz edilememektedir. Asıl üstünlük hukukun üstünlüğüdür (Koçak, 2006: 130-132).

Klasik egemenlik anlayışında egemen, iktidarı kullanırken kural olarak insanların haklarına saygı göstermeli ve keyfi davranmamalıdır. Ancak onu keyfilikten alıkoyacak mekanizmalar öngörülmemiştir. Sadece kâğıt üzerinde kalan temennilerden ibarettir. Hukuk devleti ilkesiyle birlikte egemenlik yetkilerini artık hukuk kuralları çerçevesinde ve yargı denetimine açık bir biçimde gerçekleştirmektedir (Sachs, 2001: 623). Bu konumda bireyin devlete karşı korunması yine devletin eliyle yani anayasalar ile sağlanmaktadır. Hukuk devletinin varlığı, devletin keyfi yönetimini ortadan kaldırmaktadır. Hukuk devleti anlayışıyla birlikte klasik egemenlik anlayışı yıpranmış, devletin egemenlik alanı toplum ve bireyler lehine sınırlandırılmıştır.

Ulus devletin klasik egemenlik anlayışına bir diğer sınırlamayı ise *küreselleşme ve küreselleşmenin ekonomik boyutları* oluşturmaktadır. Küreselleşme 20. yüzyılın ikinci yarısında sosyal bilimcileri en çok meşgul edilen konulardan birisini oluşturmaktadır. Dünyanın köy haline gelmesi, insanların tek tipleşmesi, yerelin ulus ötesi unsurlarla iletişime girebilme imkanları gibi öğeleri de içinde barındıran ve çok katmanlı bir gelişim gösteren küreselleşmenin ekonomik vechesi ulus devletin egemenliğini sarsan gelişmeleri gün yüzüne çıkarmaktadır.

Modern devletin ortaya çıkışı modern askeriye ve merkezinde maliye bürokrasisinin bulunduğu modern bürokrasi ile gerçekleşmiştir. Devlet, eline geçirdiği yeni bir enstrüman olan gelişmiş askeriye ve bürokrasi ile vergi alma kapasitesini hiç olmadığı kadar genişletmiştir. Üstelik vergiyi bizzat ve nakdi olarak alma iktidarına da eriştiği için taşradaki güç odakları da ortadan kalkmış merkezileşme sağlanmıştır. Buna mukabil olarak da ulus devletlerin coğrafyasına paralel olarak ulusal piyasalar ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan bu piyasalarda egemen, maliye ve para politikaları ile istediği gibi düzenlemeler ve denetlemeler yapma hakkını kendinde görmüştür.

II. Dünya savaşı önce Avrupa’da ve daha sonra gelişmekte olan ülkelerde hızla yükselen sosyal devlet anlayışı incelenecek olursa egemen ulus devletin, ulusal piyasası üzerindeki egemenlik haklarını kullanarak düzenlemeler ve yeniden bölüşümler yapmasına dayanan bir sistem olduğu görülecektir. Etkin



vergilendirme ve dağıtım mekanizmalarıyla egemen, toplum içindeki iktisadi eşitsizlikleri müdahale ederek çözüme yoluna gitmeyi tercih etmektedir. Ancak 1970 sonrası küreselleşmenin aldığı hız ve şekil egemen devletin ulusal ekonomisindeki egemenlik hakları aleyhine gelişmeye başlamıştır. Öncelikle sosyal refah devleti anlayışı her yerde egemen olmuş ve liberal iktisadi tezler ile muhafazakar siyasi tezleri harmanlayan yeni sağ hareketi dünya siyasetinde hegemonyasını ilan etmiştir. Bunun yanında sermayenin dolaşım hızı potansiyeli yaşanan teknolojik gelişmeler neticesinde çok üst düzeye çıkmıştır. Ancak dolaşıma mani olan ulus devletlerin gümrük duvarları, finansal dolaşıma şüpheyle bakmaları bu potansiyelin kullanılmasını engellemektedir. Sermayeleri pek çok ulus devletinin gayri safi milli hasılasından büyük olan çok uluslu şirketler uluslar arası ticaret mevzuatının kendileri lehine güncellenmesini sağlayıp finans kapitalin yerküre üzerindeki dolaşımının önündeki engelleri kaldırdı. Bu durum piyasalara giderek uluslar arası bir nitelik kazandırdı. Buna mukabil olarak egemen devletlerin kendi piyasalarındaki kontrolü azalmaya başladı. Üstelik yine 1945 sonrası kurulan Dünya Bankası yahut Uluslar arası Para Fonu gibi kuruluşlar büyüme ve kalkınmayı geliştirmekte olan ve az gelişmiş ülkelerin önüne bir hedef olarak koydular. Ulusal piyasası üzerinde kontrolünü giderek kaybeden egemen devlet, kırılğan hale gelen uluslar arası piyasalarda oluşacak krizler neticesinde DB ve IMF gibi kurumların kapısını çalmak zorunda kaldı. Bunun neticesinde de ulusal ekonomilerin bu kurumların ön gördüğü şekilde dizayn edildiği bir süreç yaşandı. Böylece egemenin ekonomik alandaki iktidarı da küreselleşmenin ekonomik boyutları neticesinde sınırlanmış oldu.

Ulus devlet egemenliğini sınırlayan bir diğer unsur da *ulusüstü örgütlerin* ortaya çıkmasıdır. En bariz örneğini Avrupa Birliğinde gördüğümüz ulusüstü örgütlenmeler, devletlerin egemenlik haklarını kendi rızaları neticesinde devretmesi sonucu oluşan yapılardır. Uluslar arası örgütlenmelerde devletlerin egemenliklerini devretmesi gibi bir durum söz konusu değildir. Oysa ulusüstü bir hukuksal düzen kısmi bir egemenlik devrini zorunlu kılmaktadır. Avrupa Birliğinin; ortak Pazar oluşturulması, birlikteki ülkelerin para ve maliye politikalarını eş güdümlenmesi, para birimini tekleştirilmesi gibi icraatları ulus devletinin egemenliği AB ile paylaştığının göstergeleri olarak okunmaktadır. (Beriş, 2006: 271)

SONUÇ

18. yüzyılın en parlak kavramı olan klasik egemenlik, mutlak, bir ve bölünemez özelliğini özellikle 19. Yüzyılın sonlarına doğru yavaş yavaş kaybetmeye başlamıştır. Fransız devrimiyle gelen kuvvetler ayrılığı anlayışı, hukuk devleti anlayışının önem kazanmasıyla bireylerin devlet karşısında anayasal güvence altına alınması ve devlet sistemlerinin yavaş yavaş değişmesi ve küreselleşmenin farklı boyutlar kazanması egemenliğin zorunlu olarak sınırlandırılması, bölünmez ve bir olma özelliğinin ortadan kalkması gibi sonuçları ortaya çıkarmıştır.

Son yıllarda artan küreselleşme olgusu ile ulus devletinin büyük bir yıpranmayla karşı kaşıya kaldığını söylemek mümkündür. Küreselleşme, devletlerin sorunlarının kendi iç egemenlik alanlarında çözülmesi yerine birtakım küresel örgüt ve yapılanmalarla çözülebileceğini göstermektedir. Küreselleşmenin bu dışsal etkilerinin yanında, ulus devlete yönelik içsel etkileri de olmaktadır. Bölgeselleşme, yerelleşme gibi olguların öne çıkmasıyla yurttaşlık bağı ulus devlet temelinde olmaktan çıkmakta, daha küçük etnik temelli ve çok kültürlü bir yapıya dönüşmektedir. Bu durum ise ulus devletinin egemenlik alanlarının hem yukarıdan hem de aşağıdan sıkıştırılması ve daraltılması anlamına gelmektedir.

İnsan hakları hareketi, küreselleşme ve ulusüstü yapılar devletin egemenliğini sınırlayan, bölen ve paylaşan unsurlar olarak çalışmada incelendi. Küreselleşmenin ekonomik boyutları üzerinde daha çok durulsa da finans kapitalin küreselleşmesinin zorladığı yerelleşme, bölgeselleşme ve yerel öğelerin mensubu olduğu devleti atlayarak uluslar arası aktörlerle doğrudan ilişkiye girebilmesi de egemenliği zedeleyen sonuçlar arasında yer almaktadır.

Klasik egemenlik kavramında yaşanan bu dönüşüm bireyin devlet iktidarının keyfiliğinden korunması bağlamında olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmektedir. Ancak egemenliğin sınırlandırılması ve bu sınırlandırmanın sonuçları üzerinde toptan bir görüş bildirmek indirgemeci bir yaklaşıma düşmek tehlikesini barındırmaktadır. Bu sebeple egemenliği sınırlayan öğeler tek tek kendi rasyonellikleri içinde değerlendirilip bir kanaate varılması daha uygun olacaktır.

İnsan hakları kuramının gelişmesine bakacak olursak, siyasi düşünceler tarihi boyunca bireyi devletten koruma fikri var olmuştur. Bu fikri teoriden pratiğe geçirmek bireyin keyfi iktidarın kötülüklerinden korunması açısından oldukça olumlu bir gelişmedir. Üstelik egemen iktidarın tiranik bir özellik taşımadığı da çalışmada belirtilmişti. Esasında devletin, vatandaşlarının çekirdek haklarına dokunmaktan kendini alıkoyması egemenliğine bir sınırlama olarak bile düşünülmeyebilir. Ancak unutulmaması gereken nokta şudur ki uluslar arası hukuk güç dengelerini değiştirmekten çok yansıtmaktadır. Devletler arasında güçlü olanın haklı olduğu bir hukuksal düzenin işlediği çok da tartışmalı



bir mesele değildir. Bu hakikatten hareketle insan hakları hususundaki gelişmelerin tüm egemenleri aynı ölçüde sınırlandırdığı ideal bir düzenin herhangi bir zararının olacağını söylemek hata olacaktır. Ancak uluslar arası örgütlerin, insan hakları mefhumunu demoklesin kılıcı gibi gelişmekte olan ülkelerin tepesinde sallandırma ihtimali de zihinlerden uzak tutulmaması gereken bir durumdur. Unutulmaması gerekir ki doğa durumundan toplumsa ve siyasal düzene geçerken tüm bireylerin haklarından aynı ölçüde feragat ettiği var sayılmaktadır. Devletler arasındaki ilişkileri de bir doğa durumuna benzetecek olursak tüm fertlerin aynı ölçüde haklarından feragat etmediği bir insan hakları söyleminin egemenlik açısından zararlı olacağı ön görmek zor değildir.

Küreselleşme ve küreselleşmenin ekonomik boyutlarına bağlı olarak sınırlanan egemenlik alanına bakıldığında insan haklarından çok daha yıpratıcı bir süreç göze çarpmaktadır. Bir kere bu gelişme devletlerin rızası dâhilinde gerçekleşmemekte, piyasalar git gide daha fazla uluslar arası ekonomiye bağımlı hale gelmektedir. Ekonomide devletin giderek küçülmesi, egemenin piyasaya müdahale imkânlarını da ortadan kaldırmakta yahut müdahalenin etkisini minimize etmektedir. Bu durum, uluslar arası ekonomi açısından bakıldığında finans kapitale ev sahibi yapan gelişmiş kuzey ülkeleri için bir avantaj teşkil ederken dünyanın geri kalanının farklı düzeylerde sömürüye maruz kalması sonucunu doğurmaktadır. Böylece egemenin elinden vatandaşını ekonomik olarak koruma kollama seçeneği iradesi hilafına alınmış olmaktadır. Yine küreselleşme neticesinde ön plana çıkan yerel ve bölgesel unsurlar çok uluslu şirketlerin faydalandığı girdilere dönüşebilmektedir. Çok uluslu şirketler ve giderek çok uluslu şirketler lehine dizayn edilen uluslar arası hukuk da dünya ekonomisi açısından ucuz işgücü yahut hammadde gibi girdiler olarak görülen yerel ve bölgesel unsurları politik olarak da destekleyerek ulus devletten mümkün olduğunca özerkleştirmeye gayret etmektedir. Bu özerkleşme talebi yerelin ve ulus ötesinin işbirliği çerçevesinde ulus devletin egemenliği aleyhine işleyen bir süreç olarak devam etmektedir. Bu gidişat küreselleşmenin ekonomik boyutu ile beraber düşünüldüğünde kısa vadede yerel unsurlar tarafından kendileri lehine bir gelişme olarak algılsa da uzun vadede söz konusu yerel unsurları, olası bir kriz yahut yüksek düzeyli sömürü girişiminden koruyacak bir egemenden mahrum bırakmaktadır. Ulus devlet açısından bakıldığında ise ulus ötesinin kendi coğrafyasında alaka gösterdiği bölgelerdeki zenginliği ve değerleri değerlendirip topluma yansıtamamasına da neden olmaktadır.

Son olarak ulusüstü yapıların gelişimi değerlendirilecek olursa, egemen devletlerin kendi rızaları ile giriştikleri bir süreç olduğu göz önünde bulundurularak bu gidişat, kendi çıkarını en çoklaştırmayı amaçlatan devletlerin tercihi olarak görülebilir. Her ne kadar AB özelinde baktığımızda üye ülkeler para politikası gibi önemli bir ekonomik silahını AB'ye teslim ediyor olsa da süreç rızaya dayalı ilerlemektedir. Ancak AB Anayasasına dair yapılan referandumlarda kimi ülkelerde hayır oyununun çıkması, bazı ülkelerin referandumlarla AB'den ayrılma yönünde kararlar alması ve bazı ülkelerin de birlikten çıkışı tartışması bu yapının daha yüksek sesle tartışıldığı gerçeğini gözler önüne sermektedir. Özellikle AB anayasa oylamaları; egemen ulus devletin vatandaşlarının kendi devletlerinin egemenlik hakkını paylaşmak hususundaki çekincelerini gözler önüne sermektedir.

KAYNAKÇA

- AĞAOĞULLARI, M.Ali (1991). "Demokratik Mitoslar: Halk-Ulus Egemenliği ve Siyasal Temsil", *AÜSBF Dergisi*, C.46, S.1, s. 21-30
- AĞAOĞULLARI, M.Ali, C.Bali AKAL, Levent KÖKER (1994). *Kral Devlet ya da Ölümlü Tanrı*, Ankara: İmge Kitabevi.
- ALATLI, Alev (2010). *Batıya Yön Veren Metinler, Cilt II*, (Ed. A.Alatlı), İlke Eğitim ve Sağlık Vakfı, Ankara: Melisa Matbaacılık.
- AQUINAS, Thomas(2002). *Aquinas: Political Writings*. (Çev. R. Dyson), Cambridge: Cambridge University Press.
- BERİŞ, H. Emrah (2006). *Küreselleşme Çağında Egemenlik Ulusal Egemenliğin Yeni Sınırları*, Ankara: Lotus Yayınları.
- BRANCOURT, Jean Pierre (2005), "Estat'lardan Devlete Bir Sözcüğün Evrimi", *Devlet Kuramı*, (Ed.Cemal Bali Akal), Ankara: Dost Yayınevi.
- CLASTRES, Pierre (1991). *Devlete Karşı Toplum*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- ÇETİN, Halis (2002). "Egemenlik ve Hukuk İlişkisi Üzerine", *C.Ü İİBF Dergisi*, C. 3, S. 2, s.1-16.
- ÇETİN, Halis (2003). "Siyasetin Evrensel Sorunu: İktidarın Meşruiyeti-Meşruiyetin İktidarı", *AÜSBF Dergisi*, C. 58, S. 6, s.61- 88.
- D'ENTREVES, A. Passerin (2005). "Devlet Kavramı", *Devlet Kuramı* (Ed.Cemal Bali Akal), Ankara: Dost Yayınevi.
- DUGUIT, Leon (1954). *Kamu Hukuku Dersleri*, (Çev.Süheyp Derbil), Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- DUGUIT, Leon (2005). "Egemenlik ve Özgürlük", *Devlet Kuramı*, (Ed. C. Bali Akal), Ankara: Dost Kitabevi.
- ERIKSEN, H. Thomas, NIELSEN S. Finn(2011). *Antropoloji Tarihi*, (Çev. Aksu Bora), İstanbul: İletişim Yayınları.
- GARNETT, George(2006). *Marsilius of Padua & The Truth of History*, Oxford: Oxford University Press.
- GIERKE, Otto (2005). "Ortaçağ'da Siyasi Kuramlar: Devlet ve Hukuk", *Devlet Kuramı*, (Ed.Cemal Bali Akal), Ankara: Dost Yayınevi.
- HAKYEMEZ, Yusuf Şevki (2004). *Mutlak Monarşilerden Günümüze Egemenlik Kavramı*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- HATEMİ, Hüseyin (1989). *Hukuk Devleti Öğretisi*, 1. Baskı, İstanbul: İşaret Yayınları.
- KOÇAK, Mustafa (2006). *Batıda ve Türkiye'de Egemenlik Anlayışının Değişimi: Devlet ve Egemenlik*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- MACHIAVELLI, Niccolo (1994). *Prens*, (Çev. Nazım Gönenç), İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi.
- MAİRET, Gerard (2005). "Padovalı Marsilius'tan Louis XIV'e Laik Devletin Doğuşu", *Devlet Kuramı*, (Ed.Cemal Bali Akal), Ankara: Dost Yayınevi.
- MINOGUE, K.R (1996). "Thomas Hobbes ve Mutlakiyetçilik Felsefesi", *Siyasi Düşünce Tarihi*, (Ed. D.Thomson), İstanbul: Şule Yayınları.



- ÖZBUDUN, Sibel ve ŞAFAK, Balkı ve ALTUNTEK, Serpil (2012). *Antropoloji Kuramlar Kuramcılar*, Ankara: Dipnot Yayınları.
- PAZARCI, Hüseyin (1999). *Uluslararası Hukuk Dersleri*, Ankara: Turhan Kitabevi.
- ROUSSEAU, JJ (1999). *Toplum Sözleşmesi, İkinci Kitap*, (Çev. Alpagut Erenuluğ), Ankara: Öteki Yayınları.
- SACHS, Michael (2001). "Hukukun Üstünlüğü ve Hukuk Devleti", *Uluslararası Anayasa Hukuku Kurultayı*, Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları.
- SUNAY, Reyhan (2007). *Tartışılan Egemenlik*, Ankara: Yetkin Yayınları.
- TEZİÇ, Erdoğan (1991). *Anayasa Hukuku*, 2. Baskı, İstanbul: Beta Yayınları.
- UYGUN, Oktay (ty), " Küreselleşme ile Değişen Egemenlik Anlayışının Sosyal Haklara Etkisi"
- YALÇINKAYA, A. (2012). "Tanrı: İktidar" (Ed.M. A. Ağaoğulları), *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- http://www.anayasa.gov.tr/files/pdf/anayasa_yargisi/anyarg20/uygun.pdf Erişim Tarihi: 10.01.2014
- TDK Sözlüğü, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.52d5a646795513.61834101 Erişim Tarihi: 10.01.2014